

قرآن و استفاده از نقشه‌ی مفهومی در

ارزش‌یابی پایانی درس دین و زندگی دوره‌ی متوسطه

دین و زندگی

چکیده

سید خالد حسینی
دبیر دبیرستان‌های منطقه‌ی زیویه کردستان
و کارشناس ارشد برنامه‌ریزی درسی

مقدمه

یادگیری، فرایندی است که با زاده شدن بشر آغاز، با کسب اطلاعات (یادگیری برای دانستن) مسیر آن مشخص، با تصرف در اطلاعات (یادگیری برای انجام دادن) ابزار آن تعیین، و با تصرف در زندگی (یادگیری برای زیستن) نتیجه‌ی آن معلوم می‌شود. پویایی و زنده ماندن در عرصه‌ی علم و عمل در سطح جهانی، نیازمندی یادگیری معنی‌دار، عمیق و مداوم است و سنجش تحقق آن به عهده‌ی نظام ارزش‌یابی است تا نیازها را کشف و هدف‌ها را تدوین کند، بستر یاددهی-یادگیری را فراهم سازد و نارسایی‌های موجود را در سطوح گوناگون آموزشی بهبود بخشد و اصلاح کند [حقیقی، ۱۳۸۴].

با توجه به اهمیت ارزش‌یابی به عنوان یکی از عناصر مهم و اساسی برنامه‌های درسی، بیشتر دایرةالمعارف‌ها که به موضوع نظام‌های آموزش و پرورش کشورها می‌پردازند، عنوان ارزش‌یابی را به منزله‌ی یکی از عناوین برجسته مورد توجه قرار می‌دهند. در کشور ما سال‌هاست که ارزش‌یابی تحصیلی از یک سنت خاص پیروی کرده است. از بررسی آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌هایی که توسط «شورای عالی آموزش و پرورش» (در آغاز شورای عالی معارف و سپس شورای عالی فرهنگ) تصویب شده است، از سال ۱۳۰۳ تاکنون، رویکرد یکسانی در ارزش‌یابی تحصیلی دیده می‌شود [شهبازی، ۱۳۸۲]. با توجه به این مطالب، بازنگری در سیستم ارزش‌یابی کشورمان در سطوح گوناگون اهداف، روش‌ها و ابزارها، روی آوردن به رویکردهای نوین ارزش‌یابی را، چه به صورت پایانی و چه به صورت مستمر (کمی و کیفی و ترکیبی) اجتناب‌ناپذیر می‌سازد.

ارزش‌یابی به عنوان مهم‌ترین بخش برنامه‌ی درسی، از آن جهت قابل توجه است که آینه‌ی تمام‌نمای همه‌ی زحماتی است که یادگیرنده و عوامل یاددهنده، برای رسیدن به اهداف آموزشی متحمل می‌شوند و نشان‌دهنده‌ی میزان پیشرفت دانش‌آموز و توانایی‌ها و موفقیت‌های معلمان، برنامه‌ریزان و مؤلفان است. ارزش‌یابی پایانی، به لحاظ ویژگی‌های خاص خود که تعیین‌کننده‌ی ارتقا یا عدم ارتقای دانش‌آموز به کلاس بالاتر است، برای دانش‌آموزان، اولیا و مسئولان آموزش و پرورش از اهمیت خاصی برخوردار است. اما باید بر این نکته تأکید کرد که هدف از ارزش‌یابی پایانی، صرفاً تعیین نقاط ضعف دانش‌آموزان نیست، بلکه شناخت نقاط قوت و آگاه ساختن دانش‌آموزان از توانمندی‌هایشان به وسیله‌ی ارزش‌یابی پایانی می‌تواند، زمینه‌ی اعتماد به نفس لازم را برای برداشتن گام‌های بعدی فراهم سازد. امروزه استفاده از نقشه و نمودار در انتقال مفاهیم آموزشی پیشرفته بسیار رایج شده است. این روش در ارزش‌یابی پایانی به معلم امکان می‌دهد که دریابد، دانش‌آموز چه می‌داند و چگونه آن‌چه را که می‌داند، بیان می‌کند. از طرف دیگر، برای دانش‌آموزان این فرصت را فراهم می‌سازد تا آموخته‌های مفهومی خود را به شیوه‌ای متفاوت و فراتر از روال معمول مطرح سازند. بنابراین در این مقاله سعی بر آن است، ضمن نقد و بررسی شیوه‌های سنتی ارزش‌یابی پایانی، نوعی ارزش‌یابی پویا و نوین به نام استفاده از نقشه‌ی مفهومی برای ارزش‌یابی پایانی کتاب دین و زندگی متوسطه معرفی شود. هم‌چنین، نمونه‌ای عملی از کاربرد استفاده از نقشه‌ی مفهومی به سبکی مطلوب برای کتاب دین و زندگی متوسطه طراحی شده و در پایان نیز چند توصیه‌ی راهبردی آمده است.

کلیدواژه‌ها: ارزش‌یابی، دین و زندگی، ارزش‌یابی پایانی،

ارزش‌یابی تکوینی، نقشه‌ی مفهومی، برنامه‌ی درسی

انواع ارزش‌یابی

در فرایند یاددهی-یادگیری، با توجه به هدف‌ها، محتوا و روش‌های تدریس، از انواع ارزش‌یابی‌ها (از قبیل تشخیصی، تکوینی و پایانی) استفاده می‌شود.

ارزش‌یابی تشخیصی^۱: نوعی ارزش‌یابی تکوینی است که با هدف تشخیص مشکلات یادگیری دانش‌آموزان در یک موضوع درسی به کار می‌رود و معمولاً در جریان آموزش انجام می‌گیرد. از طریق ارزش‌یابی تشخیصی می‌توان معلومات و مهارت‌های لازم برای ورود دانش‌آموزان به مطالب جدید را تشخیص داد و نیز معیاری است برای سنجش رفتار ورودی دانش‌آموزان که به کمک آن می‌توان، نقطه‌ی شروع فعالیت‌های آموزشی را مشخص کرد.

ارزش‌یابی تکوینی یا مستمر^۲: آن‌چه عمدتاً به منظور کمک به اصلاح موضوع مورد ارزش‌یابی، یعنی برنامه یا روش آموزشی، مورد استفاده قرار می‌گیرد، ارزش‌یابی تکوینی نام دارد.

ارزش‌یابی تراکمی یا پایانی^۳: در ارزش‌یابی تراکمی، تمام آموخته‌های دانش‌آموزان در طول یک دوره‌ی آموزشی تعیین می‌شوند. هدف آن نمره دادن به دانش‌آموزان و قضاوت درباره‌ی اثربخشی کار معلم و برنامه‌ی درسی با یکدیگر است. به وسیله‌ی این ارزش‌یابی می‌توان یادگیری‌های متراکم دانش‌آموزان را در طول یک دوره‌ی آموزشی اندازه‌گرفت. چون معمولاً در پایان دوره‌ی آموزشی به عمل می‌آید، به آن ارزش‌یابی پایانی نیز می‌گویند [سیف، ۱۳۸۲].

این مقاله سعی بر آن دارد که ارزش‌یابی را نقد و بررسی کند و کاربرد نقشه‌ی مفهومی را در ارزش‌یابی پایانی، به عنوان جای‌گزینی مناسب برای ارزش‌یابی‌های سنتی در درس دین و زندگی دوره‌ی دبیرستان، مطرح سازد. لذا ابتدا به مشکلاتی که نظام آموزشی در اثر اجرای ارزش‌یابی سنتی با آن‌ها روبه‌روست، اشاره خواهد شد.

مشکلات ارزش‌یابی سنتی

- از آن‌جا که رویکرد یاددهی-یادگیری و رویکرد ارزش‌یابی به عنوان دو عنصر یک سیستم با یکدیگر تعامل دارند، بنابراین تلاش برای نهادینه کردن الگوی ارزش‌یابی تحصیلی باید از دو سو، یعنی تغییر رویکردهای یاددهی-یادگیری و رویکرد ارزش‌یابی صورت گیرد. زیرا در شرایطی که هنوز ارزش‌یابی‌های سنتی به کار گرفته می‌شوند، قطعاً کتاب‌هایی هم که با رویکردهای جدید عرضه می‌شوند، سرنوشتی نامطلوب خواهند داشت.
- روش‌های سنتی ارزش‌یابی، دانش‌آموزان را به منظور ارائه‌ی پاسخ‌های صحیح از پیش تعیین شده به کار وامی‌دارند. در این فرایند، به رابطه‌ی سنجش و یادگیری توجهی نمی‌شود. آزمون‌های سنتی باعث ایجاد فاصله بین آموخته‌ها و واقعیت‌های زندگی دانش‌آموز می‌شوند، درحالی‌که زندگی روزمره ساختار بسیار پیچیده و مبهمی دارد. این آزمون‌ها، به مجموعه‌های تصنعی، غیرمستقیم و سؤالات روشن رفتاری^۴ رومی‌آورند که به سهولت قابل اندازه‌گیری هستند [حسینی و آوری، ۱۳۸۴].
- ارزش‌یابی‌ها، دانش‌آموزان را از میزان پیشرفت واقعی تحصیلی و تربیتی خود آگاه نمی‌سازند.
- در ارزش‌یابی‌ها به مهارت‌های عملی دانش‌آموزان توجه کافی نمی‌شود.
- بین سؤال‌های امتحانی و توانایی‌ها و آموخته‌های قبلی دانش‌آموزان هماهنگی وجود ندارد.
- ارزش‌یابی‌ها بر سنجش اطلاعات عمومی، اصطلاحات و مفاهیم دانش‌آموزان استوارند. روش‌های کنونی بدون توجه به سطوح بالای حیطه‌ی شناختی، منحصرأ به سنجش محفوظات دانش‌آموزان می‌پردازند و مانع بروز خلاقیت و ابتکار، و پرورش روحیه‌ی تفکر و تحقیق در دانش‌آموزان می‌شوند.
- معلمان و دانش‌آموزان از سؤالات سطوح پایین یادگیری استقبال می‌کنند.

استفاده از نقشه‌ی مفهومی در ارزش‌یابی

در رویکرد سنتی ارزش‌یابی، معلمان می‌کوشند از نتایج یادگیری دانش‌آموزان ارزش‌یابی به عمل آورند و آن را به صورت نمره گزارش دهند و کمتر تلاش می‌کنند که به نحوه و چگونگی یادگیری و بهبود آن توجه کنند. اما با توجه به این‌که دانش‌آموزان برای تجزیه و تحلیل مطالب و محتوای کتاب‌های درسی نیازمند سطوحی از یادگیری شناختی هستند که فراتر از یادگیری حفظی و طوطی‌وار باشد و برای ادامه‌ی زندگی حرفه‌ای خود به سطوح بالایی از مهارت‌های تفکر انتقادی و حل مسئله احتیاج دارند، معلمان باید ارزش‌یابی را

در خدمت یادگیری قرار دهند و خود را هم سفر یادگیری دانش آموزان بدانند و با آن‌ها در این مسیر حرکت کنند. در سال‌های اخیر، استفاده از تصویر، نقشه و نمودار در انتقال مفاهیم آموزشی پیشرفته، بسیار رایج شده است. این نقشه‌ها و تصاویر مفهومی، با رویکرد ساختاری در یادگیری و ادراک دانش و فراشناخت سازگارند و می‌توان از آن‌ها در ارزش‌یابی دانش‌آموزان برای سنجش مفاهیم استفاده کرد. مزیت استفاده از چنین نقشه‌ای آن است که از یک طرف به معلم اجازه می‌دهد به افکار دانش‌آموزان نقب بزند و دریابد آن‌ها چه می‌دانند و چگونه شرح می‌دهند، و از طرف دیگر برای دانش‌آموزان این فرصت را فراهم می‌آورد که آموخته‌های مفهومی خود را به شیوه‌ای متفاوت از روال معمول شرح دهند [رستگار، ۱۳۸۳].

حال برای تشریح چگونگی استفاده از نقشه‌ی مفهومی در ارزش‌یابی، به نمونه‌ای عملی از استفاده از آن در ارزش‌یابی کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه اشاره خواهد شد. لازم به ذکر است، هر مرحله از ارزش‌یابی پیچیده‌تر از مرحله‌ی قبلی است و حتماً قبل از استفاده از نقشه‌ی مفهومی در ارزش‌یابی، باید توضیحات لازم برای دانش‌آموزان ارائه شود. ابتدا باید مراحل ساده‌تر استفاده از نقشه‌ی مفهومی در ارزش‌یابی را اجرا کرد و سپس مراحل پیچیده‌تر آن را.

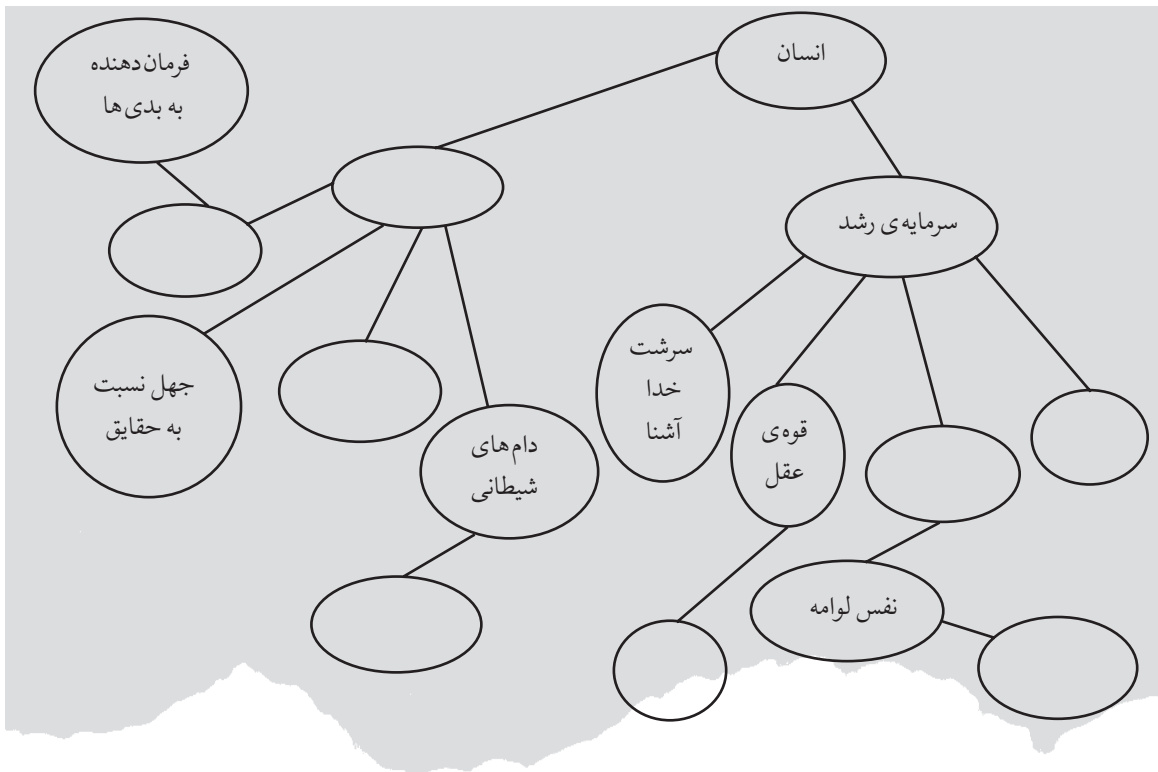
نقشه‌ی مفهومی نوع اول

نقشه‌ی تکمیل‌نشده‌ای در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌گیرد تا او از جعبه‌ی کلمات، کلمه‌ی مناسب را انتخاب کند و در جای مناسب بگذارد. در این جعبه، کلمات بدون استفاده هم قرار داده شده‌اند.

مثال ۱

جعبه‌ی کلمات

موانع رشد، آراستن گناه، رویاهای صادق، وجدان اخلاقی، نفس سرزنشگر، غفلت از خدا و آخرت، گرایش به نیکی و زیبایی، برترین نعمت وجود انسان، برزخ، نفس اماره.

نمودار ۱. نقشه‌ی مفهومی طرح شده براساس درس‌های ۳ و ۴ کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه (چاپ ۱۳۸۵)

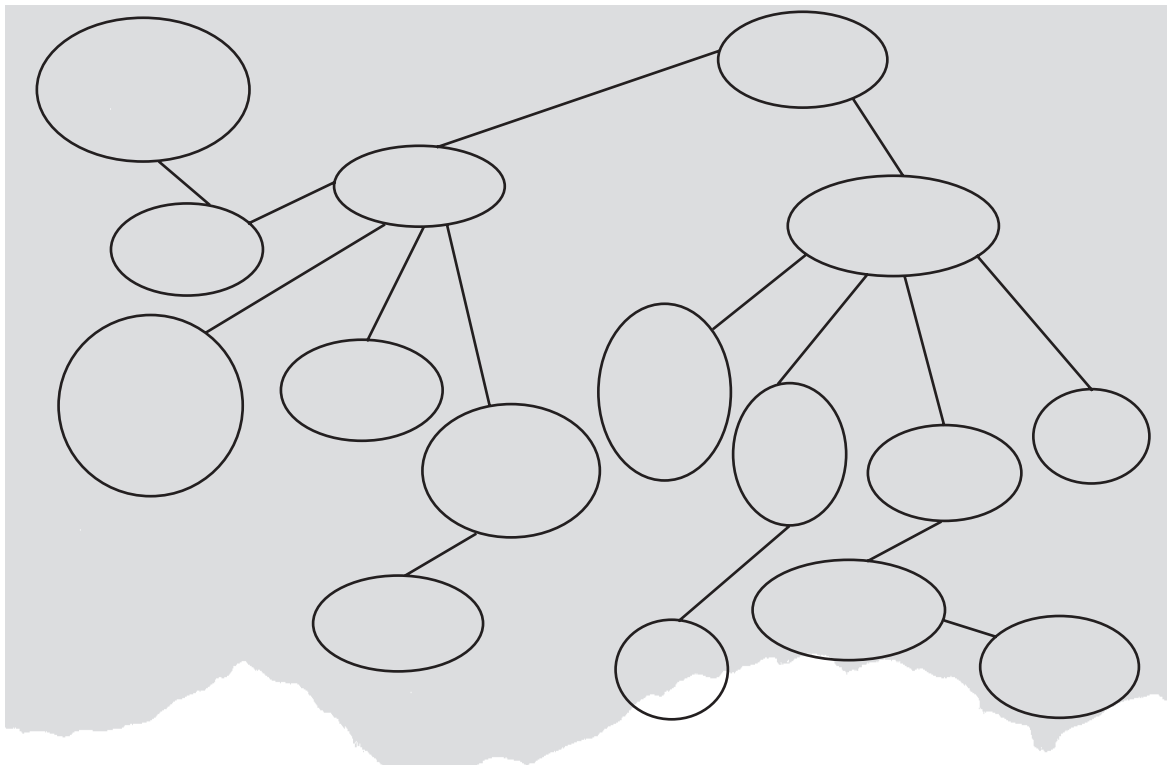
نقشه‌ی مفهومی نوع دوم

نقشه‌ای مفهومی که در آن همه‌ی خانه‌ها خالی هستند، در اختیار دانش‌آموزان قرار می‌گیرد تا کلمات مناسب را از داخل جعبه‌ی کلمات انتخاب کنند. بدین ترتیب، نقشه‌ی مفهومی از قدم اول به وسیله‌ی دانش‌آموز کامل می‌شود.

مثال ۲

جعبه‌ی کلمات

موانع رشد، آراستن گناه، رویاهای صادق، وجدان اخلاقی، نفس سرزنشگر، غفلت از خدا و آخرت، گرایش به نیکی و زیبایی، برترین نعمت وجود انسان، برزخ، نفس اماره، سرمایه‌ی رشد، انسان، فرمان‌دهنده به بدی‌ها، سرشت خدا آشنا، جهل نسبت به حقایق، دام‌های شیطانی، قوه‌ی عقل، نفس لوامه.

نمودار ۲. نقشه‌ی مفهومی طرح شده براساس درس‌های ۳ و ۴ کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه (چاپ ۱۳۸۵)

نقشه‌ی مفهومی نوع سوم

در این شیوه، فقط جعبه‌ی کلمات به دانش‌آموز داده و از او خواسته می‌شود یک نقشه‌ی مفهومی بسازد. این شیوه‌ی پرسش، نسبت به دو روش قبل در سطح بالاتری قرار دارد.

مثال ۳

با استفاده از کلمات موجود در جعبه‌ی کلمات، یک نقشه‌ی مفهومی ترسیم کنید. خطوط رابطه باید ارتباط بین هر دو کلمه را به درستی نشان دهند.

جعبه‌ی کلمات

موانع رشد، آراستن گناه، رویاهای صادق، وجدان اخلاقی، نفس سرزنشگر، غفلت از خدا و آخرت، گرایش به نیکی و زیبایی،

برترین نعمت وجود انسان، برزخ، نفس اماره، سرمایه‌ی رشد، انسان، فرمان‌دهنده به بدی‌ها، سرشت خدا آشنا، جهل نسبت به حقایق، دام‌های شیطانی، قوه‌ی عقل، نفس لوامه.

نمودار ۳. جدول کلمات طرح شده براساس درس‌های ۳ و ۴ کتاب دین و زندگی سال دوم متوسطه (چاپ ۱۳۸۵)

نقشه‌ی مفهومی نوع چهارم

در این شیوه از دانش آموز خواسته می‌شود متنی را به دقت بخواند و نقشه‌ی مفهومی آن را ترسیم کند. در این نوع از نقشه‌ی مفهومی، دانش آموز باید مفهوم اصلی و فرعی را شناسایی کند و با رسم خطوط ارتباطی، مفاهیم عمده‌ی متن را به صورت نقشه‌ی مفهومی نشان دهد.

مثال ۴

متن زیر را به دقت بخوانید و نقشه‌ی مفهومی آن را رسم کنید؛ به طوری که مفاهیم اصلی و فرعی مشخص و خطوط ارتباط دهنده‌ی آن‌ها به صورت صحیح و ساده نشان داده شوند.

سرمایه‌های رشد

خداوند مهربان انسان را از سایر موجودات جدا کرد و او را

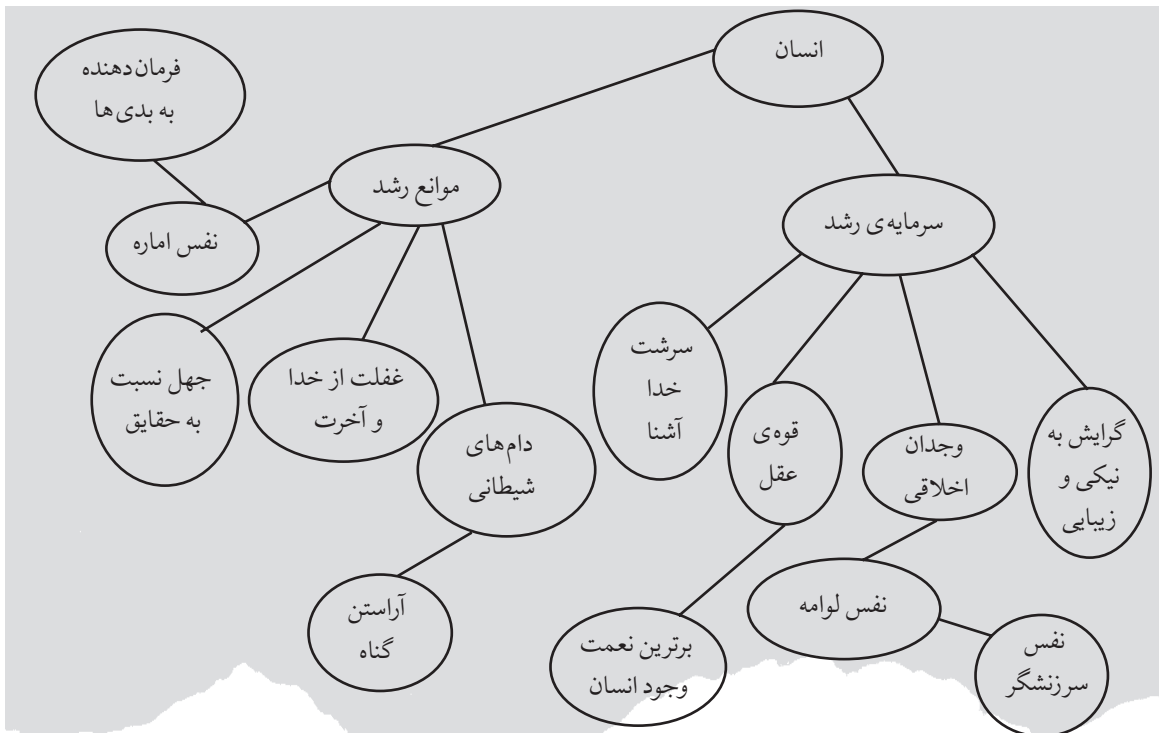
جانشین خود در زمین قرار داد. بنابراین، خداوند مهربان که چنین منزلت و کرامتی را به انسان بخشیده و بهشت زیبای خود را برای او آماده کرده، سرمایه‌های ارزشمندی در وی به ودیعه نهاده است تا با بهره‌مندی از آن‌ها، به رستگاری برسد. اکنون به برخی از این ارزشمندترین سرمایه‌ها اشاره می‌کنیم:

۱. سرشت خدا آشنا: هر انسانی سرشتی خدا آشنا، خداگرا و خداپرست دارد و خود و جهان را وابسته به خالق می‌یابد که سرچشمه‌ی همه‌ی خوبی‌ها و زیبایی‌هاست.

۲. گرایش به نیکی و زیبایی: انسان زیبایی‌ها و زشتی‌ها، و نیکی‌ها و بدی‌ها را درک می‌کند و در خود گرایش به سوی نیکی‌ها و زیبایی‌ها را احساس می‌کند. کرامت، بزرگواری، صداقت و عدالت را دوست دارد و از دورویی، ذلت، دون‌همتی و ظلم بیزار است.

۳. وجدان اخلاقی: گرایش انسان به نیکی‌ها و زیبایی‌ها سبب شده است که در مقابل گناه و زشتی عکس‌العمل نشان دهد و آن‌گاه که به گناه آلوده شد، خود را سرزنش و ملامت کند و در اندیشه‌ی جبران برآید. قرآن کریم عامل درونی این حالت را نفس لوامه، یعنی نفس سرزنشگر نامیده و بدان سوگند خورده است.

۴. قوه‌ی عقل: این قوه که تشخیص دهنده‌ی درستی از نادرستی و خوبی از بدی است، برترین نعمتی است که خدا در وجود انسان قرار داده است.

نمودار ۴. نمودار طرح شده مربوط به نقشه‌ی مفهومی نوع چهارم

همان گونه که در مثال قبل اشاره شد، خداوند به دلیل کرامت بخشیدن به انسان، سرمایه های ارزشمندی را به صورت امانت به انسان داده است، اما مشاهده می کنیم که برخی از انسان ها با وجود داشتن این سرمایه های ارزشمند و کمک های الهی، راه خسران را در پیش می گیرند و سرمایه ها را به باد می دهند. تن خویش را به گناه آلوده می کنند و از رسیدن به سعادت و رستگاری بازمی مانند. علت چنین سقوطی آن است که آنان زمینه ی گناه را در خود پرورش می دهند. زمینه های انجام گناه که مانع رشد و رسیدن انسان به رستگاری است، عبارت اند از:

۱. نفس اماره: هر انسانی این احساس را تجربه کرده است که وقتی بر سر دوراهی گناه و پاکی قرار می گیرد، جنگی درون او پدید می آید. هوس ها به گناه وسوسه اش می کنند و عقل و وجدان او را به سوی پاکی فرامی خوانند. این تحریک کننده ی درونی انسان به سوی گناه، همان نفس اماره است که فرمان دهنده به بدی ها نیز نامیده می شود.

۲. جهل نسبت به حقایق: قرآن کریم جهل را سرچشمه ی بسیاری از گناهان و لغزش ها می داند. از این رو همواره مردم را به تفکر و تعقل دعوت می کند.

۳. غفلت از خدا و آخرت: کسی که خدا را فراموش می کند و از او غافل می شود، به راحتی به گناه تن درمی دهد. عامل دیگر تن دادن انسان به گناه، بی توجهی به آخرت است.

۴. دام های شیطان: کار این موجود که دشمن انسان است، وسوسه کردن اوست. یکی از راه هایی که او بدین وسیله انسان را به نافرمانی خدا وسوسه می کند، آراستن و زیبا نشان دادن گناه است.

نقشه ی مفهومی نوع پنجم

در این شیوه، یک نقشه ی مفهومی کامل به دانش آموزان داده می شود تا آن را به صورت یک متن درآورند. این کار بهتر است تا حد امکان به صورت گروهی صورت گیرد.

در مورد نقشه های مفهومی ذکر شده لازم است این نکته یادآوری شود که نقشه های مفهومی هر مرحله، از مرحله ی قبلی پیچیده ترند. در استفاده از نقشه ی مفهومی، همواره باید سطح دانش آموزان در نظر گرفته شود. بهتر است که ابتدا برای آشنایی دانش آموزان، نقشه ی مفهومی نوع اول و سپس سایر نقشه های مفهومی مطرح شوند (نقشه ی مفهومی تکمیل شده پیوست مقاله است).

جمع بندی و پیشنهاد

ارزش یابی، فرایندی جدایی ناپذیر از آموزش و یادگیری است. ارزش یابی مطلوب، بین روش های تدریس و یادگیری ارتباط تعاملی

برقرار می کند و در اصلاح و اثربخشی آموزش و یادگیری نقش اساسی دارد. با توجه به مشکلات مطرح شده در مورد ارزش یابی سنتی، نمی توان همواره از آن استفاده کرد و باید برای کسب آگاهی از رویکردهای نوین ارزش یابی کوشید. بین روش های جدید ارزش یابی، استفاده از نقشه ی مفهومی می تواند کارایی مناسبی در یادگیری دانش آموزان داشته باشد. برای استفاده ی بهتر از نقشه ی مفهومی در ارزش یابی، نکات زیر باید مورد توجه قرار گیرند:

۱. اجرای دوره های ضمن خدمت برای آشنایی معلمان با نقشه ی مفهومی و رویکردهای جدید ارزش یابی.

۲. تألیف کتاب کار (با تأکید بر کاربرد نقشه ی مفهومی در ارزش یابی) برای معلمان و سایر کسانی که عهده دار ارزش یابی هستند.

۳. بازنگری در برنامه های درسی مراکز تربیت معلم به منظور آموزش رویکردهای جدید ارزش یابی و برقراری دوباره ی دوره های تعهد دبیری در دانشگاه ها (البته چگونگی اجرای دوره های تعهد دبیری به بررسی و تجدیدنظر نیاز دارد).

۴. بازنگری در کنکور و نحوه ی پذیرش دانشجو و اهمیت دادن به ارزش یابی از مفاهیم به صورت عمیق.

۵. برگزاری همایش های آموزشی با موضوع ارزش یابی تحصیلی، برای ایجاد رغبت و نگرش مثبت در معلمان برای استفاده از شیوه های جدید ارزش یابی.

زیرنویس:

1. Diagnostic evaluation
2. Formative evaluation
3. Summative evaluation
4. Behavioral

منابع:

۱. حسینی، سید خالد و آوری، سلیمان (۱۳۸۴). نگاهی به ارزش یابی سنتی و نقش رویکرد ارزش یابی عملکرد در برنامه ی درسی. خلاصه ی مقالات پنجمین همایش سالانه ی انجمن مطالعات برنامه ی درسی. دانشگاه شهید باهنر کرمان.
۲. حقیقی، فهیمه السادات (۱۳۸۴). نقش ارزش یابی مستمر در تعمیق یادگیری دانش آموزان پایه ی دوم مقطع ابتدایی شهر تهران، سال تحصیلی ۸۴-۸۳. پایان نامه ی کارشناسی ارشد دانشگاه پیام نور. تهران.
۳. رستگار، طاهره (۱۳۸۳). ارزش یابی در خدمت آموزش (رویکردهای نو در سنجش و ارزیابی). مؤسسه ی فرهنگی منادی تربیت. تهران.
۴. سیف، علی اکبر (۱۳۸۲). اندازه گیری، سنجش و ارزش یابی آموزشی. دوران. تهران. چاپ دوازدهم.
۵. شهبازی، رحمت الله (۱۳۸۲). سیر تحولات آیین نامه ی امتحانات از سال ۱۳۰۲ تا ۱۳۸۱. دفتر ارزش یابی تحصیلی و تربیتی. تهران.
۶. کتاب درسی دین و زندگی سال دوم دبیرستان، چاپ سال ۱۳۸۵.